Title अभिधा रहस्यं

Author मथुरा नाथः

Extent ११ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

ऋषिपारकल्पम्

१२५३

११ पत्र

अवधारहस्य

२७५

अवधारहस्य

आचारमूलत्वंवेदस्यप्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेनभवतीतिप्रवर्त्तकज्ञानंनिरूप्यतेतत्राभिधासंकल्पाएवंभाव
नाज्ञानंनप्रवर्त्तकंतस्मिन्सत्यप्रवृत्तेरसत्यपिप्रवृत्तेः

श्रीगणेशायनमः आचारेतिप्रवृत्तिजनकत्वंवेदस्यसाक्षाज्जनकस्यद्वाराधीनंद्वारंचज्ञानमिच्छाचज्ञानम
नुसाध्वनेच्छासाक्षादिच्छाजननेशब्दासामर्थ्यात्अन्यथातिप्रसंगात्नचान्यतद्द्वारत्वेनशंकास्पदमपीतिपा
रिशेष्यात्ज्ञानमेवद्वारमितितद्विचार्यतेइतिभावः तत्राभिधेतितत्राभिधालिङाद्यर्थःसैवप्रवृत्तिहेतुरितिभट्टाः
तेषामयमाशयःद्विविधाभावनाऽर्थभावनाशब्दभावनाचसाचकर्मकरोतीतिकर्त्रैवतापेक्षितत्वात्दशत्रय
वतीत्यन्यथास्वर्गादिकंफलंनभावयेत्तस्यैतत्प्रतियाधीनत्वात्तत्राद्यार्थविषयत्वेनार्थभावनापदवाच्या
फलोत्पत्त्यनुकूलकर्तृशक्तिमात्रंसर्वाख्यातसाधारणंकर्त्राचेतनोऽचेतनश्चरथादिःतदन्याशब्दभावना शक्तिः
शब्दनिष्ठतयाशब्दव्यापारतयाचशब्दभावनापदवाच्याप्रवर्त्तनालिङाद्यर्थःतदुक्तंअभिधाभावनामाहु राम॰
रन्यामेवलिङादयः।।अर्थात्मभावनाचान्यासर्वाख्यातस्यगोचरः।।अर्थात्मत्वंअर्थगोचरत्वंशब्दभावना
य चकिंकेनकथमितिअंशत्रयवतीत्याहलिङोऽभिधासैवचशब्दभावनाभाव्याचतस्याःपुरुषप्रवृत्तिः।।संबंधबो १

स्वर

पि याजन्यफले प्रवर्त्तमानपुरुषस्येच्छां विना राजा मामत्र प्रवर्तयतीति ज्ञानात् तादृशक्रियायां प्रवृत्तिदर्शनात् तादृशप्रवृत्तौ
त कर्तृत्वस्य धर्मिकतत्क्रियानुकूलप्रयत्नत्वसामान्यादिकव्यापारत्वज्ञानाघटितसामग्र्याः पृथक् प्रयोजकत्वावधारणात् तत्क्रियावि
शेषे स्वकृतिसाध्यताधीदशायां प्रवृत्त्युत्पादकव्यापारत्वेऽपि दृष्टकारणविरहादेव तादृशधियः तत्क्रियायाः स्वकृ
ती तौ साधनतात्वानविरोधित्वात् इष्टसाधनतावत् कृतिसाध्यतापि नैतन्मते विध्यर्थः निष्फलतया ज्ञाते चैत्यवंदनादौ जिना
दिवाक्यात् प्रवृत्त्यनुदयो वलवद्द्वेषेणाप्रतिबंधादेव संध्यावंदनादेः कष्टत्वेऽपि न तत्र वलवद्द्वेषः तदकरणेऽनिष्टजनक
त्वाभिसंधेः एवं राजाज्ञादिस्थलेऽपि न च वेदवक्तृपुरुषव्यापारस्य वेदप्रयोगरूपस्य ज्ञानादेव राजाज्ञादिज्ञानादिव वै
स्वीकार दिककर्मणि प्रवृत्तिरस्तु किमर्थमभिधारूपशब्दव्यापार इति वाच्यं वेदस्यापौरुषेयत्वज्ञानदशायामपि तत्प्रवृत्तेरि तः
ति भावः भावनायाश्च आख्यातसामान्यार्थत्वेऽपि न शाब्दभावनारूपायाः अभिधायाः असाधारणलिङ्ग्यर्थत्वविरोध इ
त्याह द्विविधेति तथा च प्रवृत्तिरूपाया अर्थभावनाया एवाख्यातसामान्यार्थत्वान्नोक्तविरोध इति भावः न चाख्यातसामा

गा२

अभिधा न्यस्यभावनात्वेनैकशक्त्यैवनिर्वाहे किंशाब्दभावनायांशक्त्यंतरकल्पनेनेनियाच्यंप्रवर्त्तकस्यशब्दोमांप्रवर्त्तयतीतिज्ञा
२ नस्याभिधाविषयकस्यनिर्वाहायशब्दांतभावे[illegible]भिधायांपृथक्शक्तेरावश्यकत्वात्तन्नचशाब्दबोधेतुल्यवित्तिवेद्यतया
2 भानस्याप्रामाणिकतयाशाब्दभावनात्वेनशक्त्यापिशब्दधर्मिकप्रवर्त्तनावत्त्वावगाहिकथिताकारज्ञानेननिर्वहतीतिवा
च्यंअत्रस्वधर्मिकस्वप्रवर्त्तनावत्त्वज्ञानस्यैवस्वधर्मिकाम्याधीनप्रवृत्तिमत्ताज्ञानस्यापिप्रवर्त्तकतयास्वर्गकामःशब्देन
प्रवर्त्यतइतिशाब्दबोधस्यप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वात्तादृशबोधानंतरंशब्दविशेष्यकस्यापिज्ञानस्यसंभवाच्चविशिष्यस्वविष
[illegible]यकज्ञानस्यस्वप्रवर्त्तकतयाज्ञानांतरस्वीकारस्यावश्यकत्वात्एकशक्त्युपपत्त्यापितयोःपरस्परमन्वयस्याप्युपपत्तेर्नया
ऽर्थभावनोपरक्तशाब्दभावनाज्ञाननिर्वाहार्थमपिशब्दभावनायांपृथक्शक्तेरावश्यकतावोध्यात्तादृशएवबोधःप्रवर्त्तक
इत्यग्रेव्यक्तीभविष्यतिभावनायाःद्वैविध्येपिअत्रशक्त्यैकत्वमुपपादयतिसाचेतिसाऽर्थभावना॰शाब्दभावनायामत्रशक्त्य एम॰
वत्तायाअग्रेवक्ष्यमाणतयाभावनासामान्यपरत्वेपौनरुक्त्यापत्तेःअथवाभावनासामान्यपरएवतच्छब्दःशाब्दभावनाया २

ऽंशान्वयवत्त्वेसंवादंदर्शयितुंतस्यास्तथात्वमग्रेऽनुवदिष्यतिकर्मभाव्यंतत्रार्थभावनायाःस्वर्गादिरूपंफलंशाब्दभावनाया
स्तुअर्थभावनापदवाच्याप्रवृत्तिरेवेत्यग्रेव्यक्तीभविष्यतिकरणमर्थभावनायायागादिरेवतन्मतेधात्वर्थस्यभावनायांकरण
त्वेनैवान्वयात्अतएवज्योतिष्टोमाख्येयागेःस्वर्गाख्यंफलंभावयेत्स्वर्गकामइत्याकारकतादृशविध्यर्थबोधस्यसकलतांत्रिका
नुमतात्कृतेःस्वर्गादिफलभावकत्वंयागादिद्वारेतिकृतेःक्रियानुकूलत्वलाभःइत्युक्तप्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाहःसचपरंपरासा
धनत्वघटकतयाशाब्द्यार्थएववाच्यचतीत्यादावपिपाकेनविक्लित्तिंभावयतीत्याकारकएवान्वयबोधस्तन्मते॰ततश्चन
प्रवृत्तिःप्रवर्त्तनायास्तद्विषयत्वात्यागादेःकृतिजन्यस्यकृतावंकरणत्वेपिफलोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपभावनेकदेशे
उत्पत्तौकरणतयाभावनाकरणत्वप्रवादःयागैःस्वर्गंभावयेदित्यादिविध्यर्थविवरणेपिधात्वर्थभवनएवतत्तीयार्थक
रणत्वान्वयात्शाब्दभावनायाःकरणांशशक्तिग्रहदृष्ट्यग्रेस्फुटं।इतिकर्त्तव्यताप्रयाजाद्यंगपरिपाटीअर्थभावनायाःस्वर्गा
फल दिजननेसहकारिणीसाचस्वस्यभावनासामान्यपरत्वेशाब्दभावनासहकारित्वेनवक्ष्यमाणाप्ररोचनाद्युपलक्षणीयात

अभिधा०
२
३

त्सापेक्षत्वंच भावनायास्तद्बोधकाकांक्षाजनकोपस्थितिविषयत्वं भावनात्वेन भावनापाः शब्दादुपस्थितौ किं भाव्यं केन भा
व्यं कथं भाव्यमित्याकांक्षोदयात् न तु स्वर्गादिजनने तन्नितयसहकृतत्वं तत्सापेक्षत्वं स्वर्गे जननीये तत्रितयांतर्गतस्वर्गा
दिरूपभाव्यस्य सहकारित्वासंभवात् अन्यथा आकांक्षाविरहे स्वर्गादिकं स्वर्गादिफलादिकं आदिपदात्करणसह फलं
कारिणोः परिग्रहः न भावयेत् नान्वीयात् अथवा न भावयेत् न बोधयेत् वेद इत्यध्याहार्यं उक्तभावनाद्वयस्य अर्थभा
वनाशब्दभावनेति विशेषव्यपदेशबीजं दर्शयति तत्राद्येति तत्र तयोर्मध्ये आद्या प्रथमोक्ताऽर्थभावनात्रार्थविषयत्वे
न त्वोपस्थापकाख्यातसमभिव्याहृतधात्वर्थयागाद्यनुकूलत्वेन विषयत्वेनैत्रियथाश्रुतार्थो न साधुः निर्विषयकस्या त्यस्य
चेतनकर्तृत्वव्यापारस्याप्यनुपदमर्थभावनात्वोपगमेन विरोधात् अर्थभावनायाः प्रवृत्तिमात्रा[illegible]कत्वे रथो गच्छतीत्यादा रामः
वाख्यातस्य तदर्थकतानुपपत्तिरत आह फलोत्पत्त्यनुकूलेति फलं क्रियारूपं व्यापारोत्पत्तीत्यपि क्वचित्पाठः तत्रापि व्यापा ३
रः क्रियात्मकः तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपकर्तृपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्ममात्रमित्यर्थः मात्रपदं कृत्स्नार्थकं कर्त्रीचक
त्म३

कर्तृपदार्थश्च चेतनश्चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादिपुरुषः अचेतनो रथादिरिति रथो गच्छतीत्यादावित्तिशेषः तथा

च रथादिनिष्ठगमनाद्यात्मकक्रियानुकूलनोदनादिरूपव्यापारस्यापि कर्तृशक्तितयाऽर्थभावनात्वमक्षतमि

ति रथो गच्छतीत्यादावित्तिशेषः तथा च रथादिनिष्ठगमनाद्यात्मकक्रियानुकूलनोदनादिरूपव्यापारस्यापि कर्तृ

शक्तितयाऽर्थभावनात्वमक्षतमिति रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्याख्यातस्यार्थभावनाबोधकत्वोपपत्तिरिति भावः

तदस्या अभिधारूपा भावना शब्दभावनापदवाच्येति शब्दस्य भावनाऽऽइति विग्रहे तद्वृत्तित्वस्य तद्व्यापारत्वस्य संबंध

त्वेन षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः अर्थभावनायाऽऽख्यातसामान्यार्थत्वे शब्दभावनाया आख्यातविशेषलिङाद्यर्थत्वे

धा कारिकासंवादमाह तदुक्तमिति अभिमुभावनामिति अभिदधाती स्वमभिधा शब्दस्तद्भावनामित्यर्थः अभिधामिस

त्यमस्तपाठेऽभिधानाम्नीमित्यर्थः लिङादयः आहुः ब्रुवते शक्तिरत्न ब्रूमोऽर्थः अस्यां अर्थभावनायां एतेनाख्यातसा

मान्यार्थत्वविरहः स्पष्टीकृतः अस्याऽभिधातो न्यागोचरोऽर्थः अर्थत्वमेतस्य चात्मपदस्यस्वरूपार्थकत्वेन संभवति अ

भावना२

अभि धा० ष्येपदस्यधात्वर्थेपरत्वात्तत्स्वनुकूलव्यापाररूपभावनायास्तत्स्नात्मकत्वादित्तोव्याचष्टेअर्थान्मत्वमितिअर्थगोचरत्वंअर्थो त्य
४ नुकूलत्वंइत्यंशत्रयवतीति इत्याकारकाकांक्षोत्थाप्यकर्मकरणनिर्वाहकरूपांशत्रयवतीत्यर्थः लिङोभिधेत्यत्रपंचष्यर्थ
निरूपितत्वान्वयिव्यापारत्वविशिष्टबोधकपदंपूरयन्व्याचष्टेलिङ इति लिङ·निष्ठावश्याभ्युपेयइत्यपिपूरणीयमभ्यु
५ पेयइत्याकांक्षायांस्वयमभिधासाधकव्याप्तिप्रदर्शनापेक्षाशाब्दबोधादिरूपव्यापारमादायसिद्धसाधनवारणायस्वनिष्ठ
व्यापारजनकत्वस्यव्याप्तिदर्शनीयात्तच्चस्वनिष्ठत्वगर्भप्रतिज्ञायामिवसंगच्छतेइतिलिङादिपक्षकप्रेतादृशप्रतिज्ञैवप्र
३ योक्तव्येतिलाभायलिङ·निष्ठेत्युक्तंव्याप्तिंदर्शयतिकरणस्येतिदृष्टमितितथाचयत्स्वभिन्नसमवेतयत्कार्यंप्रतिकरणंतत्तत्का
र्यानुकूलस्वनिष्ठव्यापारजनकमितिव्याप्तेर्लिङ·निष्ठस्याथाभिधारूपव्यापारस्याश्रयकत्वमितिभावःदंडादेरितिदंडस्य काष्ठा
चक्रनिष्ठभ्रमिजनकत्वंकाष्ठस्यतंडुलावयवनिष्ठसंयोगविशेषरूपविक्लित्तिजनकत्वमितियथासंख्यान्वयोद्रष्टव्यःस्व एम०
दःचक्रनोदनाद्यनुकूलक्रियाज्वलनोवह्निःननुकरणत्वंफलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वंतच्चाभिधारूपव्यापारेऽस्तीति ४

द्वि १

दी५ पदार्थस्मरणादीत्यिव

तत्रप्रवृत्त्यादिकार्यानुकूलव्यापारानभ्युपगमेव्यभिचारः तदभ्युपगमेचानवस्थाइत्याशंकांनिराकुरुतेनचेतिननुव्यापारत्व रु
गर्भकरणत्वस्यहेतुत्वेपिदंडस्पंदादौभ्रम्यनुकूलनोदनादिरूपव्यापारवतिव्यभिचारोदुर्वारएवंसतिआहव्यापारभिन्नत्व
गर्भत्वाद्वेतितत्कार्यानुकूलव्यापारभिन्नत्वेतिलक्षणत्वरूपकरणत्वस्यैवप्रवृत्तिहेतुकर्तृव्यत्वादित्यर्थःतदर्थमेवव्यभिचारा ए
नवस्थावारणार्थमेवव्यभिचारानवस्थयोरितिअभिधारूपकार्यस्यव्यापारभिन्नकरणेशब्दादौतदनुकूलव्यापारांतरानु
पगमेव्यभिचारस्यतदुपगमेचानवस्थायाःप्रसंगादित्यर्थः शक्तिज्ञाना तिपदार्थस्मरणादीत्यर्थः शक्तिज्ञानेशब्दस्याजन
कत्वेयाययथाश्रुतासंगतेःतत्रकिमित्याकांक्षायामितितत्वकारिकायामभिधायाभावनात्वोक्तेः किंमित्याकांक्षोदयात्पुरु पिअ४
ती षप्रवृत्तिरेवभाव्येत्युक्तमित्यर्थः संबंधेतीत्यत्रतत्रेतिपदानुषंगोबोध्यः केनेत्याकांक्षायामितिभावनात्वेकथितेभाव्याकां
क्षायाइवकीदृशकरणसहकारेणभाव्यमितिकरणाकांक्षायाअभ्युदयात्संबंधेत्याद्युक्तमित्यर्थः प्रवृत्तिभवनेशक्ति
रूपसंबंधग्रहस्यकारणत्वमवस्थापयतिअनुसत्रस्येतिअभिधादावग्रहीतलिङादिपदशक्तिकस्येत्यर्थः लिङ्रूप

गाद्धा३ भा०व्य४

अभिधा॰ दात्लिङ्पदनिष्ठाभिधानः तच्छक्तिग्रहः अभिधायां लिङादिपदशक्तिग्रहः सहकारी अभिधाविषयकप्रवर्त्तकज्ञानद्वारा ति
५ प्रवृत्तिजनने करणविधया प्रवृत्तिभावनात्वनिर्वाहकस्यार्थः विधिर्मां यागे प्रवर्त्तयतीति ज्ञानेपि वक्ष्यमाणसाध्ये यागे प्र
वृत्तिं भावयितुं कथमभिधाप्रभवतीत्याकांक्षायामभिहितं प्ररोचनेत्यादिकारिकाप्रतीकं व्याचष्टे प्ररोचनेत्यादिप्ररो
5 चना वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिस्तुत्यर्थवादः अवसीददिति अवसीदन्त्याः बलवद्द्वेषवशेन प्रवृत्तिजनने कुंठी
भवंत्याः विधिशक्तेरुत्तंभकतया द्वेषविघटनेनोपकारकतया उपयोगिनीति प्रवृत्ताविसादिः स्तुत्यर्थवादस्य द्वेषविघटक
कार ५ तया प्रवृत्त्युपयोग्यकत्वे युक्तिमाह प्रशस्तत्वज्ञाने इति इष्टप्रकर्षजनकत्वादिज्ञाने इत्यर्थः पुरुषप्रवृत्तेरिति अनुभवसिद्धत्वा ल
दिति शेषः स्तुतिः तत्ज्ञानजनकार्थवादः उत्तेजिकाशब्दशक्तेः कुंठतापनायिका भवतीति अनुभवानुरोधेन प्रशस्त
त्वज्ञानस्य द्वेषविरोधित्वोपगमादिति भावः नन्विष्टसाधनताविधिपक्षे विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलकामबोधकपदा एम॰
श्रवणस्थले विधितः सामान्यत इष्टोपस्थित्या तद्विशेषाकांक्षोदयात् स्वर्गादिरूपफलविशेषबोधस्यावश्यकतया तदनुपप ५

स्यात्तदभिप्रायस्य तद्बोधकपदाभिप्रायस्य वा कल्पनमनुपपद्यते अभिधाया विध्यर्थत्वे च तत्कल्पकविरहः इत्याशंक्या
भिधारूपभावनायां यागादिरूपक्रियागोचरस्य प्रवर्त्तनात्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्व[illegible]यात तस्य भाव्यतयाऽभिधायां प्रवृत्तस्यान्वये
नैव निर्वाहात्, तादृशान्वयनिर्वाहकभाव्याकांक्षासंपत्तये शब्दनिष्ठभावनात्वेनैवाभिधायां लिङादेः शक्तिरूपेयातेन
उ रूपेणाततत्तस्योपस्थितौ च तत्र प्रवृत्तस्य च पात्रप्रवृत्तिभावनात्वेनै[illegible]प्रवर्त्तनात्वलाभः। अन्वयबलात्प्रवर्त्तनात्वबोधे चा रू.प
भिधायां प्रवर्त्तनात्वान्वयप्रयोजकस्य प्रवृत्तेः सफलत्वस्य ज्ञानं योग्यताज्ञानविधया यदुपयुज्यते तादृशी च योग्यता नियमतो
न्वयितावच्छेदकतया भ्रमते भासते घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्ववत् शब्दजन्यबोधे तन्मते पदानुपस्थितस्याभा
नात्तत्वात्सर्वविषयप्रतीत्यनुपपत्त्या योग्यतोपस्थापकपदकल्पनाया आवश्यकत्वात् अत एव दिवाभोजी देवदत्तः पीन इ ६
त्यादौऽश्रुतार्थानुपपत्त्या रात्रिभोजी इत्यादिपदं कल्प्यत इति तेषां सिद्धान्तः इत्थं च विश्वजिता यजेतेत्यादावपि फलकाम
ती बोधकपदकल्पनं प्रवृत्त्यनुपपत्त्यैवेत्याह इदं चात्रेत्यादिना अतिप्रसंगादिति अभिधादिपदार्थानामभिधात्वेन लिङादि

अभिधा॰ पदेऽप्युसत्त्रस्थापितत्निष्टस्वरूपस्याभिधातोवाप्रवृत्तिप्रसंगात्॰प्रवर्त्तनात्वेनंतत्तत्क्रियागोचरप्रवृत्त्युत्पादकत्वेनज्ञातेतिश
६ ब्दरूपधर्म्मेशेऽइत्यादिः॰निष्फलेनिष्फलत्वेनज्ञायमानेदुःखैकफलेतत्वेनज्ञायमानेदुःखैकफलेतत्वेनज्ञापमानेकर्म्मणि
तत्तत्क्रियागोचरप्रयत्नेतादृशप्रयत्नप्रतीत्यर्थः॰तथाउत्पादकत्वेनज्ञातुंशक्यतइतिश्रुत्रैवनचेत्यस्ययोगः॰सफलत्वरूपा
न्वयप्रयोजकरूपज्ञानविरहादितिभावः॰भावनात्वेनफलोत्पादकत्वेनज्ञातायाअर्थभावनातोप्रत्येवेतिशेषः॰तथाज्ञातुंश
क्यतइत्यनुषज्यतेफलभावनात्वेनज्ञाताभिधाप्रवृत्तिहेतुरित्यनुषंगेनान्वयइतियथाश्रुतव्याख्यानंनसम्यक्फलभावना
त्वेनाभिधाज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वेयुक्त्यकथनात्उक्तायाः॰प्रवृत्तेः॰सफलत्वाज्ञानेभिधायाः॰प्रवर्त्तनात्वेनज्ञानाशक्यतायास्तत्रा
हेतुत्वात्फलभावनात्वज्ञानस्यप्रवर्त्तनात्वज्ञाननिर्वाहकतयैवतादृशयुक्तिसंगतेः॰अभिधायाः॰फलभावनात्वबोधस्ये
वप्रवर्त्तनात्वज्ञानेयोग्यताज्ञानविषयाहेतुत्वमेतद्ग्रन्थेनोक्तमित्यपिनसत्अभिधायाः॰स्वर्गादिफलभावनात्वेनज्ञानस्यप्र राम॰
वर्त्तनात्वबोधोपयोगितयाएवंस्वीकारेभाग्याकांक्षानिवृत्तोपुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वेनान्वयानिर्वाहात्प्रवर्त्तनात्वज्ञानस्यैवा ६

वानुपपत्तेः प्रवृत्तिद्वारैवाभिधायाः फलभावनात्वेन तत्फलभावनात्वग्रहे प्रवर्त्तनात्वज्ञानस्यायोग्यतात्तानविषयापेक्षणी
श्री पतापत्साम्योन्याश्रयप्रसंगात् अभिधायाः फलभावनात्वेन तत्फलभावनात्वग्रहे प्रवर्त्तनात्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानविष
यापेक्षणीयतापत्साम्योन्याश्रयप्रसंगात् अभिधायाः फलभावनात्वज्ञानस्य प्रवर्त्तनात्वज्ञानोपयोगितया विवक्षितत्वे अ
भिधाया निष्फलत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तनात्वबोधविरोधित्वकथनौचित्यात् निःफलाद्दुःखैकफलाद्वा सत्यनभिधापनिःफले दु
खैकफले वा कर्मणी स्याद्यभिधानस्यासंगतिप्रसंगाच्च एवं च क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि त्वभिधागतमित्य
श्री यमर्थोभिधापदं अभिधान्वय्यर्थभावनापरमिति ध्येयं भाव्यानुपस्थितौ भाव्यफलाभानेन तत्संभवः फलभावनात्वज्ञान भा
संभवः ननु यागादिक्रियाभावनात्वमेव योग्यतास्तु किं विश्वजित्स्यादौ फलबोधकपदकल्पनेनेत्यत आह नन्वेति क्रि
याभाव्याभाव्यत्वेनार्थभावनान्वयिनी सती योग्यताज्ञाननिर्वाहिका कष्टत्वात्स्वतोपुरुषार्थत्वात् तथा च यागादिभावना
त्वमात्रं प्रवृत्तेनोभिधाभाव्यत्वनिर्वाहकं किं तु स्वर्गोसाधकयागादिभावनात्वमेव तज्ज्ञानार्थमपि स्वर्गादिफलोपस्थिते

इष्टसाधनत्वपर्यवसिताथ

अभिधा॰ एवश्यकत्वेस्वर्गादिभावनात्वमेवप्रवृत्तावभिधान्वयप्रयोजकमस्तु इतिभावः समभिव्याहृतफलंसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्य
स्वर्गादिकंज्ञाता अर्थभावनाप्रवर्तनात्वज्ञानोपयोगिनीतिशेषः अतएवार्थभावनायाः स्वर्गादिभावनात्वज्ञानानुरोधादेव
फलंफलबोधकपदं नन्वेतन्मतेपिविधिवाक्यादिष्टस्वर्गादिसाधनताबोधेन्यायमताविशेषइत्याशंक्यसमाधत्ते यद्यपीत्या
दिना सेयंविधिनिष्ठत्वेनाभ्युपगतामिथोइष्टसाधनत्वबोधनिर्वाह्यप्रवर्त्तनात्वबोधोपयिकीइतिविशेषः इत्युपलक्षणं
नैतन्मते इष्टसाधनत्वेविधिशक्तिः यितुभावनात्वेनोपस्थितायांभावनायांस्वर्गादिपदोपस्थाप्यस्वर्गादेर्गुणत्वेचित्रेण
अ भाव्यतयान्वयादेवेष्टसाधनताबोधः तद्बोधोपियोग्यताज्ञाननिर्वाहायनतुप्रवृत्त्यर्थंन्यायमतेतुसर्वत्रैवइष्टसाधनता
ज्ञानस्यप्रवर्तकतयाइष्टसाधनत्वत्वेनलिङादेःशक्तिरित्यपिविशेषोबोध्यः नित्यसंध्यावंदनादिविधौनित्यत्वप्रत्यवा
यजनकीभूताभावप्रतियोगित्वंनिष्टगोचरत्वंवाकृतेरभिधोभाव्यत्वेनान्वययोग्यत्वंइत्यवधेयंतदेवकृतेरिष्टसाधनत्व एम॰
मेवक्रियागतमिष्टसाधनत्वंविनानेत्याक्षिप्तस्यानुपपत्तिप्रमाणमूलम्यस्यतदिष्टसाधनत्वस्यबोधोपिभट्टानुमतइतिशेषः

यां२ क्रियेष्टसाधनत्वस्य१

प्रवर्तनात्वेति·१

प्रवर्त्तनात्वज्ञानानुकूलालिङः प्रवृत्तित्वावछिन्नेष्टपथ्यकृशक्तिर्न तु प्रवर्तनात्वेनाभिधायां शक्तिर्भावनायांभाव्यत्वेन प्रवृत्तेर
र्त न्वयादेव प्रवृत्तिभावनात्वरूपप्रवर्त्तनात्वलाभे तेनरूपेणशक्तौ मानाभावात् शक्तैवेव प्रवृत्तिभावनात्वरूपप्रवर्त्तनात्वलाभे
भाव्याकांक्षानुदयाच्चेतन्मतेऽचेतनव्यापारसाधारणस्य भावनात्वस्यैवाख्यातसामान्यशक्यतावछेदकतया न सामान्य
शक्तितः प्रवर्त्तनात्वबोधोपपिकः प्रवृत्तित्वावछिन्नलाभः इत्यनन्यलभ्यतयाविधिप्रत्ययस्य प्रवृत्तित्वावछिन्नेशक्तं तत इत्या
ख्यातसामान्यवाच्यभावनायांप्रवृत्तित्वावछिन्नस्याभेदान्वयः सामान्यविशेषशक्तिभ्यां प्रवृत्तित्वभावनात्वाभ्यांभावनायाः
वा कत्तद्वयमितिरीत्यासङ्क्तेद्वैवबोधः भावनात्वज्ञानेतिशब्दभावनात्वज्ञानेत्यर्थः तदनुकूलाचेतनैवरूपेणशक्तिः प्रवृत्त्यनुकू
लाशब्दस्य प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहिकाभिधारूपातन्मते कार्यानुकूलशक्तिनियतत्वान्नकारणतायाः अपरश्चज्ञानानुकूला
इति शब्दभावनात्वेनाभिधाज्ञानानुकूलाएका प्रवृत्तित्वेन तद्बोधोपपिकी अपराभावनात्वेनार्थभावनाबोधिका आख्यात
सामान्यस्यापराशक्तिरिति प्रवृत्तिरूपास्तित्वः शाक्तपाद इत्यर्थः एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ शब्दनिष्ठभावनाभाव्ययाग

स्व॰ यर

अभिधा॰ करणाकांक्षास्य स्वनुकूलप्रवृत्तिरूपभावनावान्स्वर्गकाम इत्याकारकान्वयबोधः शाब्दविशेष्यको विपरीतबोधश्च शाब्दे अभि
८ धारूपभावनायां पृथक्शक्तिः ततः संभवन्नपि हेयः प्रथमान्तपदार्थस्य विशेष्यत्वात् तत्परित्यागे प्रथमाया एवानुपपत्तेः कृति
8 विशेषणतया कर्तुर्विवक्षितत्वे तृतीयाया एव साधुत्वात् क्रियायाः फलभवने करणतयाऽन्वयस्यैकेनभाव्यमिति साकांक्षानिवे
स्तनुरोधात्स्वीकारेपि क्रियाद्वारैव कृतेः स्वर्गाद्युत्पादकत्वज्ञानान्तर्गतमेव क्रियानुकूलत्वभानं उत्तरकालीनं वेति दर्शितप्रव
र्त्तकधीनिर्वाहः अर्थभावनोपकारकस्य प्रयाजादेः शाब्दभावनोपकारकप्ररोचनायाः तत्करणशक्तिग्रहस्य च न शाब्दबोधे
भानं तदुपस्थापकसाकांक्षपदाभावात् किंतूत्तरकालं कथंचिद्भानमिति समर्मसः संकेतभिन्नायामिति शाब्दस्य योगादिप्रव
र्त्तकाभिधाख्यपदार्थान्तरत्वानुपगमे शब्दो योगमभिदधातीत्यत्र कोभिधापदार्थः इत्याकांक्षानिवृत्त्यर्थं संकेतभिन्नत्व
मुक्तं तथा च संकेत एव तत्राभिधापदार्थान्तरत्वानुपगमे शब्दो योगमभिदधातीत्यत्र कोभिधापदार्थः इत्याकांक्षानिवृत्त एव॰
र्थं संकेतभिन्नत्वमुक्तं तथा च संकेत एव तत्राभिधापदार्थः अप्रवर्त्तकशब्देपि अर्थाभिधानत्वव्यवहारात् वचधातुसमानार्थ २

कस्याभिरूर्वधाज्ञः संकेतरूपवृत्तिबोधकतायाः क्लृप्तत्वादितिभावः उक्तानुमानमेवमानं इत्याशंक्य तत्रासिद्धिमाह श
ब्दस्येति व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिबलेनेति व्युत्पादकस्य व्यवहारदर्शनेनेत्यर्थः ज्ञानमात्रेति मात्रपदलभ्यं प्रवृत्तिजनक
त्वावधारणाव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति नत्विति स्वप्रवृत्तौ ज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् इयं प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृ तृ
त्तिवदित्यनुमानेन ज्ञानं प्रवृत्तिजनकत्वेन कल्प्यपि त्वात तद्धेतुतया प्रत्यक्षादिप्रमाणाबाधे न उपस्थितशब्दस्यैवावधारणा
त्प्रवृत्तौ चान्यत्र क्लृप्तहेतुताकज्ञानेनान्यथासिद्धतया शब्दस्य कारणत्वावधारणासंभवादिति भावः अभ्युपेत्याह
भावेवेति शाब्दं प्रवृत्तिजनकत्वस्य सत्वेवेत्यर्थः आवश्यकेति शक्त्याद्यनधीनत्वं प्रतीतिस्यत्वे लाघवात् प्रवृत्तिसामान्येऽवश्य
दि कल्प्यकारणताकेत्यर्थः राजाज्ञादिस्थलेपि राजनिग्रहरूपानिष्टनिवृत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संभवादिति भावः अ
भिधालक्षणाव्यापारानपेक्षणादिति तथा च साक्षाद्व्यापारसाधननिष्ठसाधनताया व्यापाराधीनत्वनियमान्नाभिधासिद्धिरिति
भावः तथापि स्वनिष्ठव्यापारजनकत्वसाधारणोक्तनियमादभिधासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशंक्य तादृशनियमं दूषयति नच

अभिधा० प्रतीतथा अभिधासिद्धिरिति भावः तथापि स्वनिष्ठव्यापारजनकत्वसाधकोक्तनियमादभिधासिद्धिर्निप्रत्यूहैव साशंक्य नाद
९ ष्टेनियमं दूषयति नेत्येति तथा अभिधासिद्धिः अप्रयोजकतया व्यापकतावच्छेदकाघटकतया व्यर्थविशेषणत्वात् विशेष
णांशे यदर्थनिबंधनासिद्धेः व्यापके व्यर्थविशेषणतया अदोषत्वमाशंक्याह व्याप्तीति अनुमितिकरणत्वात्तदनुकूलव्यापा
रत्वप्रयत्नविरहाच्चेति शेषः तदिदमुक्तमिति क्रियेष्टसाधनतायाः प्रवर्तकत्वस्यावश्यकत्वमेवोक्तमित्यर्थः एवं चास्य सपी
स्यादिमूलस्याभिधाज्ञानासत्त्वेपि इष्टसाधनतादिज्ञानात्प्रवृत्तेः स्वतंत्रहेतुतायाः आवश्यकत्वात्तत एव सर्वत्र प्रवृत्तिनिर्वा
हादभिधादिज्ञानहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारेपि प्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वसंभवात् व्यतिरेकव्यभिचारे
णाद्हेतुताखंडनपरतायास्तद्ग्रंथस्यासंभवात् यद्यपि शब्दसमवेतशब्दव्यापाररूपाभिधाज्ञानाभावेपि प्रवृत्तिरितिय राम०
थाश्रुतमूलार्थोऽप्रसिद्धिदूषणग्रस्तस्तथापि शब्दसमवेतज्ञानस्य शब्दव्यापारत्वानस्यवाऽभावे सत्यपीत्यर्थः तस्मिन्नि ९
त्यादिहेतुरभिधाज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन संगच्छते तेन व्याप्तिकादीनामभिधानस्य उपगमात्ततत्त्वानसत्त्वघटितहेतोरप्रसिद्धेरि

३

सत्येवक्ष्यमाणतयासंकल्पाद्यदिज्ञानाप्रवर्त्तकत्वेतादृशहेतुद्वयंदर्शयतितस्मिन्निति उक्तसाध्येष्वत्राभिधाज्ञाना
दिरूपंकथितपक्षान्वितसाध्येषु मध्येसाध्यस्यसर्वत्रैकरूपविशिष्टस्यनानात्वात्तद्धेतुश्चनैयथायोगमितियत्र
यस्यसंगतिस्तत्रैवप्रत्येकंहेत्वोरन्वयात्ननुसर्वत्रैवहेतुद्वयस्यसार्थः नचाभिधाज्ञानेऽसत्यपीतिहेतुर्यथाशब्दनि
ष्ठत्वशब्दव्यापारत्वरूपाभिधात्वघटकदलद्वयंविशकलितमुपादायव्याख्यायतेतथातस्मिन्नित्यादिहेतुरपिश
ब्दनिष्ठविषयकशब्दव्यापारविषयकज्ञानसत्त्वेपीतिव्याख्यातुंशक्यतेतादृशस्यशब्दत्वशाब्दबोधादिविषयक
ज्ञानस्यप्रसिद्धिरितिकथमभिधापक्षेतादृशहेतुपरित्यागः इतिवाच्यंतादृशज्ञानसत्त्वेकदाचिदप्रवृत्तावपिशब्दनि
ष्ठव्यापारविषयकत्वेनज्ञानहेतुतायामन्वयव्यभिचारविरहेणतादृशरूपेणहेतुत्वस्यनिराकरणायोगात् ।इदंत्व
वधेयंयद्यपिसंकल्पादिज्ञानंनप्रवृत्तियोग्यंप्रवृत्त्यनुपधायकत्वादितियथाश्रुतानुमानेभागासिद्धिः संकल्पादिज्ञा
नत्वेनप्रवर्त्तकतावच्छेदकंतत्त्वेमानाभावात् ।इत्यनुमानमेवात्राभिप्रेतं अत्रचयत्रक्रियाज्ञानमात्रंनतुसंकल्पादिज्ञानंतत्र
प्रवृत्त्यभावः संकल्पादिज्ञानाभावादितिसंकल्पादिज्ञानत्वस्यप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेप्रामाणि

मर

संकल्पादिज्ञानत्वंनप्रवृत्तियोग्यतावच्छेदकंप्रवृत्त्यनुपधायकवृत्तित्वादित्यत्रभागासिद्धिविरहेपिय

कं इत्यासिद्धिशंकायामुक्तं तस्मिन्सत्य १

अभिधा॰ त्रैप्रवृत्तेरितिइष्टसाधनत्वादिज्ञाने सतिसंकल्पादिज्ञाने सत्यपि अप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वादिज्ञानादिविरह एवावश्य
१० कतया प्रवृत्त्यभावप्रयोजको नतु संकल्पादिज्ञानाभाव इति दर्शितयुक्तिविरहान्न मानाभावरूपहेतुसिद्धिरितिभावः
10 भट्टेन सममविवादे शब्दसमवेतविषयकत्वेन शब्दव्यापारविषयकत्वेन वाघटितो धर्मो न प्रवर्त्तकतावच्छेदकः तत्वेमा
नाभावरूपहेतुसिद्धिरितिभावः भट्टेन सममविवादे शब्दसमवेतविषयकत्वेन शब्दव्यापारविषयकत्वेन वाघटितोध
र्मो न प्रवर्त्तकतावच्छेदकः तत्वेमानाभावात् इत्यनुमेयं क्रियाज्ञानमात्रदशायामप्रवृत्तौ तद्धर्मावच्छिन्नाभावस्यैवप्रयो
व जक इति मानसत्वाद्धेतुसिद्धिरित्याशंकापरिहारो योक्तमसत्यपीति तथा च तद्रूपावच्छिन्नाभावे न कार्याभावे इष्टसा रा
धनतादिज्ञानाभावासहितः प्रयोजकः शब्दानधीनप्रवृत्तिस्थले तद्भावसत्वेनाप्यप्रवृत्त्यापत्तेरित्यावश्यके इष्टसाधन
त्वादिज्ञानाभाव एव प्रयोजकः इति नोक्तमानावकाश इत्यभिप्रायः केचित्तु प्रवर्त्तनाज्ञानाप्रवर्त्तकत्वपक्षेप्यसत्यपीत्यादि राम॰
हेतुः संगच्छते भावनाज्ञानाहेतुत्वे च पर्वोक्त एव हेतुः कृतिसाध्यताज्ञानसत्वे कृतिरूपभावनाज्ञानस्यावश्यकत्वादसत् १०

पीतिहेतुत्वसंगतेरितियथायोगमित्यभिहितवतोमिश्रस्याशयः प्रवृत्तिदर्शनेनविधिशब्दश्रवणोग्रहत्तिप्रयोज

कत्वावधारणेनशक्तिंकल्पयतीत्यनेनान्वयः शक्तिमित्यस्यतत्रतदुपपादिकांविधिपदस्येत्यादिः तादृशीचप्रव

चं र्त्तिकांतेनबालकेनएवमपीछायांलिङः शक्त्यावधिज्ञानंमौजन्मेतेतिशक्तेज्ञानोपायत्वादितिभावः नचततत्प्रवर्त्त

कमितिस्वरूपसत्याएवेछायाः स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारणादितिभावः एवंचेछायांनलिङादिशक्तिकल्पन

संभवः तच्छक्तेः स्वरूपसदिछारूपप्रवृत्त्युपायानुपपादकत्वात्कथंसालिङर्थइत्युक्तमित्याशयः स्वर्गकाम इति

धा तिइदमापाततः स्वर्गकामपदस्यकमुधातोर्विध्यर्थकत्वेपिततः क्रियायामिछाविषयत्वाप्रतीतेः प्रवर्त्तकतत्प्रती

तिनिर्वाहायकामनायांविधिशक्तिकल्पनसंभवात्तन्निवृछाशक्तिरिछामेवस्वरूपसतीमुपपादयतिअतइछायां

लिङः वाच्यत्वंदुर्वारमेवेतिक्रमंनिराकरोतिनचेतिवाधादितिवाचकेवाच्यजनकताविरहस्यसर्वसंमतत्वात्तत्र इत्यर्थः

न स्यादिमूलेस्यसंकल्पज्ञानेप्रवर्त्तकतामानिराकृतत्वात्स्वरूपसदिछायाःप्रवर्त्तकत्वमपिनास्यवादिनोमतमित्य

स्येव १

॥

विबोध्यं वैदिके वेदबोधितयागादौ तज्ज्ञानस्यैवं ज्ञानकतया क्रियाज्ञानस्यैवापूर्वत्वख्यापनात् इति अपूर्वत्वेन वि
धिप्रसपशक्तिग्रहस्य विधिजन्यबोधात्पूर्वं स्वीकारे तादृशबोधात्प्रागनुपस्थितत्वरूपापूर्वत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः शा
ब्दबोधात्पूर्वमपूर्वमानाभावान्न शक्तिग्रहानुपपत्तिरपि दृष्टव्या अपूर्वपदात् अपूर्वं जनको यागः इत्यादिशाब्दत
प्रवृत्त्यापत्तेरिति अनुभवविरोधेन इष्टापत्त्ययोगो बोध्यः तज्ज्ञानमिति क्रियाविषयकत्वेनेत्यादिः सर्वाख्यातसा
धारणत्वात् भावनायाः आख्यातसामान्यवाच्यत्वात् लडादितः प्रवृत्त्यापत्त्याऽसाधारणलिङादिघटितत्वाभावेन वि
धित्वानुपपत्त्या च नोचितमिति सर्ववचनहेतुतयान्वय इति यदुक्तं तद्बीजं स्वयमेवाह हेतुद्वयेत्यादिना॥ ॥ मि
॥ ॥इत्यभिधारहस्यं॥ ॥